

МИЛЕН ТОМОВ

**ВЪПРОСИТЕ КЪМ СЛУЖБАТА ЗА ЕЗИКОВИ СПРАВКИ
И КОНСУЛТАЦИИ КАТО ИЗТОЧНИК НА ИНФОРМАЦИЯ
ЗА СЪВРЕМЕННАТА ПРАВОПИСНА НОРМА И ПРАКТИКА**

MILEN TOMOV

**QUESTIONS TO THE LANGUAGE CONSULTATIONS SERVICE
AS A SOURCE OF INFORMATION ABOUT THE MODERN
SPELLING NORM AND PRACTICE**

(Abstract)

This article discusses questions of spelling, which come to the Language Consultation Service. By monitoring them for a longer period of time it is found that spelling is an area for which is most often sought specialized linguistic support, and that in this area constantly dominate the same questions – mostly on the use of capital letters, separate writing of words or hyphenation, and punctuation. It is shown that the stability of the problems in user's inquiries about spelling are unrelated to the issue of new spelling dictionaries and with the state of the codification. Bringing the necessary arguments a conclusion is reached that the real causes of the established circumstances should be sought at the very motivation of the use of language consultancy and within the specificity of orthographic norm itself.

Keywords: language consultations, orthography, spelling variations

Правописът спада към основните области – наред с граматиката, лексиката, словообразуването и синтаксиса – за които най-често се търси специализирана езиковедска помощ от Службата за езикови справки и консултации към Института за български език. Този факт е съвсем естествен, тъй като по-голямата част от телефонните обаждания и запитванията по електронната поща имат служебен повод – в професионалното ежедневие на различни лица и институции много по-често възникват въпроси за правилното изписване на дадена езикова единица, отколкото за произхода на определена дума, за значението на някой нов израз от езика на медиите или пък за обема на лексикалния състав на българския език.

От гледна точка на теорията и практиката на езиковото консултиране постъпващите в Службата за езикови справки въпроси представляват един

обширен корпус, който чрез регистрираните емпирични данни дава възможност за наблюдаване на езиковата действителност като цяло, на промените в книжовноезиковите норми и на нагласите на говорещите към тях. Потребителските запитвания освен това се вземат под внимание и при кодификацията на книжовните норми.

От общия поглед върху запитванията към Службата за езикови справки и консултации през един по-дълъг период на наблюдение може да се констатира, че основните съдържателни пунктове в тях не се променят съществено във времето и не може да се установи определена промяна в динамиката на потребността от правописни съвети. Както може да се установи с помощта на съществуващите данни, промени са настъпили по-скоро по отношение на източника на отправените въпроси според критерия частни/държавни институции (до 1989 г. Службата за езикови справки и консултации, естествено, е използвана от единствено съществуващите тогава държавни институции), както и по отношение на начина на разпространение и достъп до писмените текстове (традиционни и електронни) и тяхната жанрова специфика (реклами, блогове, постове в социални мрежи, текстове в туйтър и пр.).

Предположението, че увеличаването на запитванията по проблемите на правописа има връзка с излизането на правописните речници и с промените, извършвани в тях (т.е. преди всичко през годините 1983/1995, 2002, 2011/12), е по-скоро интуитивно и не се основава на конкретни данни. Ако такова увеличаване на въпросите все пак е налице малко преди и след излизането на ново издание на правописния речник, тази промяна в потребността от езикови справки може да се определи като временна и краткотрайна и причината за нея може да се търси в евентуалната новост на правилата и на техните формулировки, за които потребителите се информират и с които постепенно свикват. Важно е да се отбележи обстоятелството, че скоро след споменатото временно повишаване на броя на въпросите, предизвикано от новоиздаден правописен речник, ритмичността на запитванията отново се връща в нормалните си граници.

Честотата на някои от правописните запитвания зависи и от годишния период, напр. въпросите за писане на главни букви при названия на празници зачестяват по време на приближаването и малко след преминаването на съответния празник (*Нова година, Ден на народните будители, Съединението* или *съединението*). Други въпроси отразяват актуални обществени, политически, културни и други събития, напр. правописните проблеми, засягащи лексиката, свързана с членството на България в Европейския съюз (*евродепутат* или *евро депутат, еврозона* или *евро зона, страна-членка* или *страна членка* и др.); *кулите близнаци* или *Кулите близнаци, Александрополис* или *Александруполис*). Очевидно е, от друга страна, че актуалност във времето са изгубили например проблемите, свързани със състава на азбуката.

Водещо място сред проблематиката на езиковото консултиране в областта на правописа заемат актуалните въпроси с разделното, слятото и полуслятото писане и писането на главни и малки букви. Една голяма част от запитванията се отнасят до пунунктуацията с основен момент употреба на запетаи¹.

Актуални при разделното, слятото и полуслятото писане са преди всичко въпросите за правописа на сложни думи, образувани от основи на две съществителни имена в неравноправно смислово отношение, например:

видеоанкети или *видео анкети*
скиучител или *ски учител*
лифткарта или *лифт карта*
фотоизображение или *фото изображение*
кафепauза или *кафе pauза*

Многобройните въпроси на потребителите се отнасят и до писането на сложни прилагателни:

националноосвободителен или *национално-освободителен*
националнореволуционен или *национално-революционен*
народнодемократична или *народно-демократична*
ултранаситен или *ултра наситен*
матовочерно или *матово черно*

Трудности създава слятото и разделното писане и в следните случаи:

тежкоболен или *тежко болен*
суровопушен или *сурово пушен*
летец изпитател или *летец-изпитател*
радио- и телевизионни оператори
имейл или *и-мейл*

Както показват постъпилите запитвания в Службата за езикови справки и консултации, в областта на писането на главна буква при съществителните собствени имена съществува особена потребност от консултации. Типичен пример за проблемен случай при писането на главни букви са съставните собствени имена (с различни частни проблеми²) и думи или словосъчетания като *европейска политика*, *съвременна история*, *боянски храм*. Очевидно на много пишещи е трудно да преценят дали дадена дума или словосъчетание е собствено име и съответно има ли основание за писане с главна буква, както и дали конкретна дума е включена в границите на съставното собствено име, или не. Проблеми създава различаването на собствени имена (*Европейски съюз*) от устойчиви изрази с подобен на имената характер (*европейска интеграция*) или употребата на дадено име в

значение на собствено или нарицателно (напр. *Земя* или *земя* в случаите: *Някои хора безполезно обитават Земята/земята; Струваше му се, че земята/Земята ще се разтвори и ще го погълне*). Задават се въпроси за писане на главни букви при названията *Българско Черноморие*, *Конституция на Република България*, при думи като *освобождението* в съчетанието *освобождението на Асеновград*, при *национален* в съчетанието *национален празник*. Въпросите, засягащи главните букви, в много случаи са обусловени от влиянието на английската правописна норма върху съвременната българска правописна практика.

Многкратно потребителите на Службата за езикови справки и консултации отправят запитвания за писане на главна или малка буква при названия на длъжности за изразяване на учтивост и при личните и притежателните местоимения в състава на учтивата форма.

Освен към тези два основни комплекса от правописни проблеми потребителските въпроси се отнасят и до особеностите в употребата на пълен и кратък член, до правописа на отделни думи и форми (двойни съгласни, правопис на чужди думи), до правописа на представките *о-* и *у-*, до пренасянето на думи на нов ред (по-подробно за тези въпроси вж. Томов 2006). Често срещан правописен проблем е писането на чужди думи и заемки (*комисиона* или *комисионна*, *донът* или *донат*, *саботаж* или *съботаж*). Срещат се и въпроси, засягащи различни случаи от писмената практика, като правопис на съкращения, писане на знаците за номер и процент, изписване на телефонни номера, правопис на числителните редни имена, означени с римска или арабска цифра, употреба на шпация и др. Към запитванията за правопис условно може да се отнесат и въпросите, засягащи писмената комуникация – графичното оформяне на писма, документи и под.

В областта на пунктуацията по-големи трудности очевидно създава писането на запетая. Въпросите за нейната употреба са съсредоточени предимно върху началото и края на обособените части, вметнатите думи и изрази, присъединените конструкции и простите изречения в състава на сложното. Сред новите моменти при въпросите за правилната употреба на запетая на първо място се очертава поставянето ѝ в началото и в края на да-изреченията и на изреченията, въведени с въпросителна дума.

Въпроси се задават често и във връзка с употреба на запетая при разграничаване на еднородни от нееднородни части на изречението. Многобройни запитвания постъпват в Службата относно употребата на запетая на границата между простите изречения при съюзите *и*, *в случай че*, *при положение че*, *при условие че* или при натрупване на съюзи (*но за да*), както и при наличие на уточняваща дума пред съюзната връзка (*само ако*, *единствено когато*). Колебания съществуват също и при пунктуационното оформяне на обръщенията най-вече в началото на писма.

От областта на пунктуацията не са редки и въпросите за употреба на тире, двоеточие, кавички³, пунктуационно оформяне на цитирана реч, в частност и за комбинацията на препинателните знаци в края на изречение, съдържащо цитат.

И при двете основни групи от въпроси – правописа и пунктуацията, отношението на потребителите към нормата е ясно експлицирано и общата нагласа е от езиковедите да се изисква категоричен отговор във връзка с *правилното* и *неправилното*. Нерядко във въпросите и отговорите на правописните въпроси се проявява проблематиката на дублетите (*взимам* или *взимам*, *реторика* или *риторика* и под.).

Някои от въпросите, свързани с правописа, са породени от комплексни причини – влияние на остарели знания, трудността да се направи разлика между пароними (*обръщение* и *обращение*). Други въпроси са реакции на забелязани грешки в езиковата практика на медиите. Интересен случай са например въпросите за употреба на главна буква при личните и притежателните местоимения в рамките на учтивата форма, които бяха зачестили и продължават да се задават поради погрешната интерпретация на въпросното правило от някои журналисти веднага след излизането на Официалния правописен речник през 2012 г.

Както беше отбелязано по-горе, макар в настоящия период на наблюдение да се очертават някои нови моменти в задаваните въпроси, общо взето се налага изводът, че при езиковото консултиране в областта на правописа (а и в другите нормативни области) до голяма степен се засяга един постоянен съдържателен комплекс от проблеми, присъствал и в предишните години, и че съществува един постоянно висок дял на запитвания за правопис. Обикновено причините за колебанията в правописната практика се търсят в качеството на правописните правила, които често се оценяват като непълни, сложни и противоречиви. Тук обаче възниква въпросът доколко проблемите на потребителите са свързани единствено със състоянието на кодификацията и по-точно казано, с правилата и принципите на българския правопис и доколко самите правила създават колебания и трудности, които подтиквават носителите на езика да търсят езикови консултации. Дали причината за постоянната интензивност на правописните въпроси не трябва да се потърси извън рамките на самата кодификация? Както се вижда, в областта на правописа тъкмо липсата на съществени промени повдига интересни въпроси не само за правописната теория и практика, но и за теорията и практиката на езиковото консултиране като форма на езикова култура.

Извършените наблюдения върху поведението на потребителите на Службата за езикови справки и на запитванията, които те отправят, показват, че предположението, според което задаваните въпроси се дължат на

непоследователностите и неяснотите в самия официален правопис, не може да бъде потвърдено категорично. Такова предположение не намира потвърждение и във факта, че много въпроси се задават относно напълно системни и непротиворечиви принципи и правила, като например това, че слято се пишат сложните думи, а разделно – синтактичните съчетания, или че с главна буква се пишат собствените имена, а с малка буква – нарицателните имена; че със запетая се отделят простите изречения в състава на сложното. Следователно обстоятелството, че най-голямата част от потребителските запитвания към Службата за езикови справки и консултации се отнасят до правописа, не е случайно и извън рамките на кодификацията. Причините за това обстоятелство могат да се търсят в две основни посоки: от една страна, в мотивацията на потребителите за търсене на специализирана езиковедска помощ и от друга страна, в самата специфика на правописната норма.

Мотивите за използване на услугата *езикови справки и консултации*, както видяхме и по-горе, могат да бъдат доста разнообразни. Освен при колебания и несигурност в прилагането на правописните правила езикови консултации се търсят и при липса на желание или липса на опит за ползване на справочници, т.е. при стремеж да се получи информация наготово, и то от меродавен източник. Повод за обаждане в Службата може да бъде и противоречивата информация по един и същ въпрос в наличните справочници и граматика, която не дава еднозначно решение на проблема (напр. *обезкръвявам* в Официалния правописен речник (2012) и *обезкръвявам* в Български тълковен речник (2004)). Освен това може да се посочи и липсата на достатъчна лингвистична и терминологична компетентност у потребителя (напр. неспособност самостоятелно да определи границите между простите изречения в състава на сложното при употреба на запетая), липсата на умения за ориентация във функционалните стилове на езика (напр. официално и неофициално общуване) и в разликата между устната и писмената форма на езиковата проява, а също така и неумението за избор между няколко възможности за графично оформяне при наличие на ясни и категорични правила (книжарница „Искра“ или книжарница *Искра*; I кръг, 1-ви кръг или I. кръг). Обаждането може да е мотивирано и от желание за сверка или актуализиране на предишни знания или от търсене на арбитър при разрешаване на правописен спор или казус. Не бива да се подминават също и нарастващите изисквания за качествено графично оформяне на текстове от всякакъв вид (молби за работа, рекламни и информационни материали, бизнес кореспонденция, нормативни актове и др.). Освен това Службата за езикови справки получава обаждания, породени от чисто любопитство или от желание за споделяне на критично мнение: обект на езикова критика в областта на правописа са различните правописни грешки, прекаленото използване на главни букви при съставни собствени имена, както и „злоупотребата“ с латиница в писмената практика.

Водещото място на правописната проблематика в езиковото консултиране се обяснява не толкова с качеството на самите правила, а с вече споменатото обстоятелство, че у потребителите липсват умения за адекватно прилагане на правилата в писмената практика. От извършения макар и общ преглед на постъпващите въпроси и от начина на тяхното задаване става ясно, че пишещите в много случаи не могат да осъзнаят зависимостта на правописа от функцията на думата в изречението или текста, където нейната писмена форма може да играе смислоразличителна роля в зависимост от авторските комуникативни цели, напр. *законът* и *Законът* в различен контекст, *неслучайно* и *не случайно*; *дългоочакван* и *дълго очакван*. Явно питащите от своя страна не схващат прагматичната стойност на правописа и невинаги осъзнават, че решението на проблема в такива случаи зависи от контекста и е лично авторско, като често дори изразяват недоволство от този факт. Именно споменатата прагматична стойност на правописа най-трудно се поддава на кодификация, ако приемем, че нормативно уреждане тук изобщо е възможно, защото кодификацията не може да предсказва комуникативните намерения на пишещите – нейната роля е да осигури необходимия инвентар от правила и да ги структурира по начин, който да обслужва тези комуникативни намерения, а не да ги подчинява и да ги поставя в зависимост от правилата.

Както се вижда, въпросът опира освен всичко друго и до функциите и принципните възможности на правописния речник като нормативен документ, който не е в състояние (а и не това е неговата задача) да регламентира самия избор, да речем, на употреба на дума (съответно слято писане) или словосъчетание (съответно разделно писане) в изречението, защото този избор зависи единствено от намерението на автора на текста да акцентира върху единия или върху другия смисъл според целта на изказването си, след което избраният вариант получава съответния графичен израз в писмения текст. Задаващите въпроси обаче трудно осъзнават, че правописните правила не изключват възможността за факултативни употреби, и не са в състояние да направят разлика между *правописно правило* и *възможен начин на изписване*. До допълнително чувство за проблем при справка в правописния речник води и принципното обстоятелство, че неговият словник не обхваща единици с разделно писане (словосъчетания), а само графични думи⁴, от които пишещият сам изгражда словосъчетания, изречения и т.н. според съществуващите езикови правила. В този случай решаващо значение за адекватния избор на съответния вариант има степента на владееене на изразните средства на езика, т.е. езиковата компетентност на автора на текста. Ще добавим освен всичко това, че по принцип правописният речник не дава и стилистични указания, тъй като той не кодифицира съвременната употреба на думите, а само правилното им писане.

Търсещите езикова консултация често не са в състояние да решат категорично дали дадена дума, която е представена в речника като съществително нарицателно име, запазва същия този статут в конкретен текст и дали в определени съчетания тя може да се пише с главна буква. Словникът на правописния речник не може да разреши това колебание, тъй като в него се съдържат само съществителни нарицателни имена. Всичко това от своя страна също води до потребност от езикова консултация, като в подобни случаи възникналият въпрос често затруднява не само потребителите, а и специалистите от Службата за езикови справки, от които се очаква разрешаване на проблема⁵.

Както посочихме по-горе, специфичният характер на правописната норма също е причина правописът да се отнася към основната проблематика в практиката на езиковото консултиране. Принципното различие между правописната норма и езиковите норми, които съществуват обективно, сложността на отношението на правописа с отделните езикови равнища, високата му степен на конвенционалност, строга регламентираност (кодифицираност) и задължителност (императивност), поддържани допълнително от символната функция на книжовния език и от ценностната система на обществото, също водят до колебания и несигурност у носителите на езика и до необходимост от компетентен езиков съвет. Нека да припомним тук и обстоятелството, че посредством установените правописни принципи правописът експлицира в графична форма всички равнища на езика (включително стилистиката и прагматиката) (Томов 2015). При това трябва да се има предвид, че самият процес на писане като „привеждане“ на езика от една специфична форма на съществуване – устната, в друга, различна като знакова проява форма – писмената, също създава повод колебанията относно правописа да стоят най-високо в скалата на запитванията. Докато въпросите за правоговор например се откриват най-ниско в тази скала. Именно транспонирането на устните изказвания в писмени⁶ създава типични за писмената сфера на общуване комуникативни проблеми, които са предмет на други изследвания.

Разглеждането на причините за устойчивостта на документираната в Службата за езикови справки и консултации потребност от езикови съвети в областта на правописа няма да бъде пълно, ако не споменем и съществуването на немалко случаи, които могат да се разглеждат като преходно състояние в процеса на езиковата промяна и които могат да се определят по-скоро като „празни места“ в правописа (т.нар. некодифицирани случаи) или като прояви на езикова несистемност, а не като проблем на правописните правила или на някакъв съществуващ конфликт между тях. Добре известно от теорията на книжовните езици е също, че несъответствието между кодифицираната норма и реалната езикова практика е един практи-

чески неразрешим езиков конфликт и естествен феномен дори и на развития книжовен език, като към този феномен могат да се прибавят и специфичните езикови и правописни области, които принципно трудно се поддават на нормативно уреждане.

В тази статия си поставихме за цел да покажем, че принципните проблеми, с които се занимава Службата за езикови справки и консултации при Института за български език, остават приблизително едни и същи във времето и в тях не се очертават никакви значителни промени. Потребности от езикови справки в практиката на езиковото консултиране се открояват преди всичко в областта на правописа. Както в предишните години, така и днес в тази област доминират въпросите относно употребата на главна и малка буква, разделното, слятото и полуслятото писане и пунктуацията. Установените при наблюдението на материала факти не съответстват на общоразпространеното предположение, че проблемите при слятото, полуслятото и разделното писане или при употребата на главни букви са нараснали в резултат на нови издания на правописния речник. Както вече споменахме, наблюдаваните данни от архива на Службата насочват към извода, че усещането за проблем в споменатите правописни области остава точно толкова голямо, колкото е било преди и след появата на новото издание на правописния речник. Също толкова необосновано се оказва общоприетото становище, че допускането на дублети води до повече или по-малко колебания в писмената практика.

Крайният извод, който се налага от гореизложените факти, е, че състоянието на кодификацията твърде неоснователно се надценява като причина за колебанията и несигурностите в правописната практика. Както показва анализът на нашите данни, реалните причини в това отношение могат да се търсят в две основни посоки: в мотивацията на потребителите за търсене на специализирана езиковедска помощ и от друга страна, в самата специфика на правописната норма. От това може да се предположи, че колкото и подробни и изчерпателни да бъдат правописните правила и колкото и да се усъвършенства кодификацията на правописната норма, при наличието и на най-качественото езиково консултиране въпросите за правопис ще продължават да доминират сред останалите езикови въпроси и у носителите на езика ще продължи да съществува едно относително постоянно естествено съзнание за правописен проблем.

Възможността да направим тези изводи ни дадоха документираните в архива на Службата за езикови справки и консултации потребителски въпроси. Освен че са ценен източник за състоянието на правописната норма и за случаите на колебания в нея, архивираните запитвания разкриват

специфичните проблеми в процеса на продуциране на писмени текстове и позволяват да се изследват типичните особености на графичното равнище, както и проявата на различните езикови структури в него, които функционират с определена честота в отделните сфери на общуване.

БЕЛЕЖКИ

¹ Представените тук данни и примери са от архива с въпроси на Службата за езикови справки и консултации. Основен критерий за избор на отделните проблемни случаи е тяхната честота. За конкретни количествени данни вж. Димитрова 2005.

² По-подробно за проблемите при съставните собствени имена в писмената практика вж. Димитрова 2015.

³ Актуалната проблематика на кавичките във връзка със собствените имена е предмет на интерпретация у Александрова 2015.

⁴ Тук по принцип включваме и глаголите със *се* или *ми се*, при които съставните компоненти се приемат за част от словоформата, която от своя страна надхвърля границите на графичната дума, напр. *усмихвам се* (няма *усмихвам*).

⁵ Това означава, че резултатите от изследванията на зададените към Службата за езикови справки и консултации въпроси могат да се използват за адекватна преценка и усъвършенстване на правописните речници.

⁶ По-подробно за същността на този процес вж. у Вахек 1964, според когото трудности възникват тогава, когато устройствата на двете норми – писмената и устната, са отдалечени едно от друго и сумата от съответствията между тях се оказва твърде сложна. Пример за сложен преход между устната и писмената норма може да бъде прилагането на морфологичния принцип в правописа, който води до неизбежни колебания и запитвания относно писменото отбелязване на различни морфемни, напр. *обезпечавам* или *обеспечавам*, *нараствам* или *нарасвам* и др. под. (по-конкретно за този тип въпроси вж. Томов 2006).

ЛИТЕРАТУРА

Александрова 2015: *Александрова, Т.* Употреба на кавички при една група собствени имена – писмена практика и нормализаторска дейност. – БЕ, № 1, с. 19–35.

Димитрова 2005: *Димитрова, М.* Осъзнати проблеми при книжовноезиковите норми. – Български език и литература, № 4, с. 66–69.

Димитрова 2015: *Димитрова, М.* Правопис на съставните собствени имена в българския език – правила и писмена практика. – БЕ, № 1, с. 51–64.

Томов 2006: *Томов, М.* Правописни колебания, отразени във въпросите към Служба „Езикови справки“. – БЕ, № 3, с. 10–20.

Томов 2015: *Томов, М.* За системноезиковата адекватност на съвременния български правопис. – БЕ, № 1, с. 7–18.

VACHEK, J. 1964. Zum Problem der geschriebenen Sprache. – In: A Prague School Reader in Linguistics. Bloomington, Indiana University Press, 441–452.

✉ *Гл. ас. д-р Милен Томов*

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

tomovm@ibl.bas.bg

✉ *Assist. Prof. Milen Tomov, PhD*

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

tomovm@ibl.bas.bg